

SİYASİ VE İKTİSADİ COĞRAFYA

Prof. Dr. Hamit Sadi SELEN

Coğrafya çok eski bir ilim dalı olduğu halde henüz konu ve metod meseleleri üzerinde münakaşa eksik olmamaktadır. (1) Avrupalı coğrafyacıların metodoloji münakaşalarına son zamanlarda Amerikan coğrafyacıları da katılmıştır. Umumî ve mevzii coğrafya meselesi, coğrafyada tip ve ferd meseleleri üzerinde hararetli münakaşalar yapılmaktadır. (2)

Tasvir ve İzah

Coğrafi ilimler için esas konu «Yer yüzü» dür. Fakat yer yüzü basit bir şey değildir. Aynı ayrı ilimlerin konusu olan çeşitli varlıklardan meydana gelmiştir. Bu varlıkları tek bir konu olarak ele alabilmek için ilimizin mahiyetinde bir hususiyet olmak icabeder.

Bütün ilimlerin bir tasvir edici, bir de izah edici tarafı vardır. Tasvir ve izah ayrı ayrı fonksiyonlardır; ilimleri bu bakımdan sınıflandırmak da mümkündür. Bir kısım ilimlerde tasvirin, bir kısım ilimlerde de izahın rolü ziyadedir.

Tasvirî ilimler, münferid hâdiseleri inceler, tek hâdiseyi bir gelişme çizgisi halinde göstermeye çalışır. Coğrafya ve tarih bu mahiyettedir. Buna mukabil *izahî ilimler* ise tek hâdiseyi sadece misal olarak zikreder, o da kanun ve cins göstermek içindir.

Detirminizm ve Tipoloji

Fizik'ten sosyolojiye kadar olan ilimler izahî mahiyettedir; bunlara «Kanun İlimleri» de denir. Fakat cansız tabiatten ne kadar uzaklaşır,

- (1) Coğrafya metodolojisi hakkında dilimizde ki son çalışmalar; İ. Hakkı Akyol, Umumi Coğrafya Notları, İstanbul, 1940 - A. Ardel, Coğrafya ilmi ve öğretimi, tedarikat mecmuası Sayı. 2. İstanbul 1951
- (2) H. Sehmitthenner, zum problem der Allgemeinen und der Laederkunde, München, 1954. H. Lautensach, Über die Begriffe typus und indivium in der geographischen Forschung, München 1953.

mânevî âleme ne kadar yaklaşırsak ferdin yapısını ve tavrını izah etmeleri gereken kanunlar çerçeve mahiyetini alır. Ferd bir hal ve nümune olmaktan çıkıp bir defaya mahsus olan, tekrar etmeyen bir şey olur.

Bu sebeple coğrafî ve tarihî ilimler tek bir olayın gidişini ve mekanda durumunu belirtir, tanınmasına imkân verir; Bunlarda kanun ve cinsten ziyade tiplere irca edilir. Bu sebeple tasvirî ilimlere de «Tip İlimleri» diyebiliriz. (3)

Coğrafyanın Hususiyeti

Bilindiği gibi coğrafya (geo = yer, graphos = tasvir) kelime mânasiyle «Yerin tasviri» demektir. Bugün de esas vazifesi yer yüzünü tasvir etmektir. Yer yüzü, canlı ve cansız cisimlerle doludur. Her ne kadar izahî ilimler, yer yüzünü madde, hayat, ruh ve kültür gibi realitelere ayırarak umumî ve hususî kanunlarıyla tanımaya çalışırlarsa da bunun bizi tatmin etmeyen bir tarafı vardır. Çünkü bu realitelerin yer yüzünde birbirine bağlılığı da bir vakiadır. Biz tabiate daha iyi nüfuz için zihnimizde bu tecridi yapmaktayız. Yer yüzünü ve insan yaşayışını olduğu gibi tanımak ve kavramak ihtiyacındayız.

Coğrafyanın böyle geniş ve müşahhas bir konuya sahip olması bazı dar görüşlülere şüpheye düşürmekte, onu başka ilimlere ait «Bilgiler karması» addettirmektedir. Fakat bir ilmin istiklâli sadece seçtiği konuya göre değil, aynı zamanda tetkik tarzına göre taayyün eder. Coğrafya, diğer ilimlerin de konusu olan realite ve hâdiseleri, başka ilimlerin nazarı itibare almadığı, yahut tâli derecede addettiği hususî bir görüşle yani yer yüzüne dağılıp ve aralarındaki mekân münasebeti bakımından inceler.

Bütün kozmolojik ilimler gibi coğrafya da yakın zamana kadar bu vazifesini sadece kaba bir tasvir ile ifa ediyordu. Fakat bir iki asırdan beri diğer ilimlerle beraber gelişerek yer yüzündeki tâbiî ve beşerî hâdiselerin dağılıp ve yayılışlarını belli prensiplere göre tasvire, tâbiî ve beşerî hâdiseler arasındaki münasebetleri belirtmeye başladı. Böylece yer yüzünün münferid hâdiselerini bir araya toplamaktan kurtularak *sistemli bir mekân ilmi* haline geldi.

Coğrafyadaki Gelişmeler

Eskilere göre coğrafyanın vazifesi iki noktada toplanıyordu. Bunlardan biri, dünyamızı bir yıldız gibi tetkik ve tasvir etmek, yani yerin şeklinden, eb'adından, güneş sistemindeki mevkiinden bahsetmektir. Coğrafyanın bu kısmına bugün «Riyazî Coğrafya» denir. Diğer de,

(3) Bakınız; E. Von Aster, Bilgi teorisi ve Mantık, İstanbul 1945

farklı unsurlardan teşekkül etmiş olan yer yüzünü ayrı ayrı tasvire çalışmaktı.

Son zamanlarda riyazî kısım yavaş yavaş coğrafya sahasından çıkarılarak başka ilimlere mal edildi. Yer yüzünü ayrı ayrı tasvir eden kısım ise evvelâ tabiî ve beşerî coğrafyaya, sonra da daha tâlî kısımlara ayrıldı. İzahî ilimlere kıyasen Klimatoloji, Oseanografi, Geobotanik, Etnoğrafya vesaire gibi birçok bilgi kolları meydana geldi.

Tasvirî ve terkibî bir ilim olan coğrafya bu şekilde parçalanırken, madde, hayat, şuur ve kültür gibi çeşitli realiteleri inceleyen izahî ilimlerde bir yaklaşma temayülü göze çarpıyor, sosyoloji, psikoloji, biyoloji ve fizik birbirinin yardımcısı oluyordu.

Modern coğrafyada da bir toplanma hareketi vardır; Yer yüzünün bütün unsurları arasındaki sıkı birlik gözden kaçmamaktadır. Meselâ insanı bir tarafa bırakarak sadece yer yüzünün tabiî varlıklarını incelemek bir dereceye kadar kabil olduğu halde, tabiî muhiti bir tarafa bırakarak beşerî âlemi tasvir hiçbir suretle mümkün olmamaktadır.

Coğrafyanın Esas Vazifesi

Modern coğrafyanın esas vazifesi beşerî âlem varlıklarının tabiî muhit ile münasebetlerini araştırmak, Yer yüzünü bu bakımdan incelemektir. Bazı kimseler tarafından, ilim ve tekniğin ilerlemesi sebebiyle insanların tabiatı kontrol altına aldığı iddia edilmektedir; bunlara göre zamanla tabiî muhit farkları ortadan kalkacak, coğrafî münasebet yok edilecektir. Halbuki ilim ve teknolojideki her ilerleme insanın tabiat ile bağımlı çoğaltmaktadır.

İnsan yaşayışının bir hususiyeti şu noktada görülür. Bütün canlılar doğrudan doğruya tabiî muhitte yaşadığı halde insanlar, tabiat âleminden alarak ehlileştirdiği, kendi şekil verdiği bir kültür muhiti içinde yaşar. Böylece beşerî âlem tabiî muhitte değişiklik yapan ve ona şekil veren bir varlıktır.

Tabiat Âlemi

Yer yüzünü, biri tabiat âlemi, diğeri de beşerî âlem olmak üzere ikiye ayırmakta bir isabet vardır. Bu ayırma her iki âlemin daha vuzuhla anlaşılmasına yardım eder. Tabiî muhit, beşerî âlemin temeli olduğu gibi onun mukadderatı üzerinde de rolü vardır.

Tabiat âlemi bir takım kuvvetler, olaylar ve unsurlardan müteşekkildir. *Kuvvetler* içinde, güneş ışınları, yerin hareketleri, yer çekimi, biz-

zat hayat vardır. *Olaylar* içinde, canlılarda doğma, büyüme ve ölme, organik türlerin evolüsyonu vesaire bulunur. *Unsurlar*, yer yüzünü teşkil eden faktör gruplarıdır. Tabii kuvvet ve olayların mahsulüdür. Bunlar da fizik ve biyotik olmak üzere ikiye ayrılır.

1 — Fizikî unsurlar : Hava ve iklim - Arazi şekilleri, toprak ve maddenler - Sular, yer üstü ve yeraltı suları, denizler ve kıyılar.

2 — Biyotik unsurlar : Bitki örtüsü (Flora), hayvanlar âlemi (Fauna).

Kuvvetler ve olaylar üniverseldir, dünyanın her tarafındaki muhite dahildir. Halbuki unsurlar yer yüzüne farklı bir şekilde dağılmıştır. İnsanlar yer yüzünün herhangi bir köşesine yerleşecekleri zaman bu unsurlarla çeşitli şekilde karşı karşıya kalırlar.

Tabii Manzara

İklim, arazi, sular, bitki örtüsü vesairenden ibaret gözle görülen tabii muhite biz «Tabii manzara» adını veririz. Tabii manzara içinde yeraltı suları gibi gözle görülmeyen unsurlar da bulunabilir.

Tabii manzara nisbeten devamlı ve istikrarlıdır, yıldan yıla, hattâ asırdan asıra büyük bir değişiklik göstermez. Vaki değişiklik insan ömrü içinde fark edilmeyecek kadar yavaştır.

Mücerret Unsurlar

Yalnız tabii âlemde değil beşerî âleme de şâmil bir takım mücerred unsurlar vardır ki bunların coğrafî incelemelerde büyük önemi vardır. Bunlar : Büyüklük, şekil, mevki (= Position), durum (= Situation) mahal (= Location) gibi izafi unsurlardır.

Yer yüzünün tabii ve beşerî unsurlarını bu bakımdan tasvir ve tavsif etmedikçe coğrafî bir inceleme yapmış olmayız. Beşerî âlemi de inceleyenken aynı mücerred unsurlara başvurulur.

Beşerî Âlem

Yer yüzünün en önemli hâdisesi, insanlar için yaşama sahası olmasıdır. İnsanlar umumiyetle gruplaşmak, toplu yaşamak temayülündedir. Bir bölge içindeki beşerî topluluk cemiyeti meydana getirir. Cemiyetlerin tarihi vardır. Zamanla büyüklük ve sayısı arttığı gibi topluluk şekillerinde de değişiklikler olur. Cemiyet topluluk âdetleri ve müeyyideleri ile idare edilir. Şu halde insan cemiyeti, kendini teşkil eden insanlar

yekûnundan fazla bir şeydir. Cemiyet *halk ve sosyal muhitten* müteşekkil canlı bir varlıktır.

Sosyal muhit beşerî âlemin en dinamik kısmıdır. Sosyal muhit, insan yaşayışını kontrol eder, Sosyal ameliyeleri idare eder. Sosyal muhiti üçe ayırabiliriz : Birincisi *Sosyal kontroldur*. Bunun içine âdetler ve müesseseler girer. İkincisi *Sosyal faaliyetlerdir*. Yani insanların sosyal muhit içinde yaptığı işlerdir. Yerleşme, endüstri, siyasî ve askerî faaliyetler, eğitim ve her nevi kültür faaliyetleri bu araya girer. Üçüncüsü de *İmar işleri*. Yani yer yüzünde insanların meydana getirdiği maddî eserlerdir.

Kültürel Manzara

Sosyal muhitin gözle görülebilen maddî ve müşahhas kısmı imar işleridir. Sosyal muhitin yer yüzüne akseden bu maddî cephesine «Kültürel manzara» da denir. Kültürel manzara memleketten memlekete değişir. İnsanların tabii muhitten ne şekilde istifade ettiğini ortaya koyar.

Yukarıda da söylediğimiz gibi insanlar diğer canlılar gibi doğrudan doğruya tabii muhitte yaşayamamakta kendisinin meydana getirdiği, tabiatı ehlileştirdiği bir kültür muhitinde bulunmaktadır ki bu, tamamiyle sosyal muhitin eseridir.

Kültür Unsurları

Çok çeşitli olan kültürel manzarayı da bir takım unsurlara ayırmak mümkündür. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz : Siyasî ve idarî taksimat, hudut boylan ve gümrük kapıları, askerî tesisler, yer yüzü düzeltmeleri (Kanal açma vs.). Nebat ve hayvan yetiştirmeleri, kır yerleşmeleri (Köyler ve çiftlikler), şehirler ve kasabalar, mâden ocakları, fabrikalar. Yollar : Kara ve demir yolu tesisleri, deniz (Limanlar, rıhtımlar vs.) ve hava yolları tesisleri (Uçak meydanları vs.) Muhafaza altına alınan bölgeler (Orman, park, mezarlık vs.)

Bütün bunlar kültürel manzaranın belli başlı unsurlarıdır. Beşerin meydana getirdiği bu maddî kültür unsurları da büyüklük, şekil, mevki, durum, mahal gibi mücerred vasıflara sahiptir.

Morfolojik ve Ekolojik görüş

Yer yüzünün herhangi bir parçasını tasvir, bir bölge içindeki tabii ve beşerî manzarayı incelemek ile olur. Her ikisi beraberce coğrafi manzarayı meydana getirir. Coğrafi manzaranın hartalanması coğrafi tetkikin ilk safhasını teşkil eder.

Coğrafi tetkikin bundan sonraki kademelerinde elde edilen bilgiler değerlendirilir, tanzim ve tefsiri yapılır. Bütün bu kademeler hep bir arada coğrafya analizini teşkil eder.

Coğrafyacılar arasında malûmatın tefsiri bakımından görüş ayrılıkları vardır. Bir kısım coğrafyacılar göre malûmatın tefsir ve takdimi herhangi coğrafi manzaranın bugünkü hale nasıl geldiğini belirtmek, sonra onu diğer yerlerdeki coğrafi manzara şekillerine göre sınıflandırmak suretiyle yapılmalıdır. Bu tefsir tarzına «Morfolojik usul» denir.

İnsan cemiyeti ile tabiat arasında çok geniş bağlar vardır. Bu sebeple bir kısım coğrafyacılar tetkik ve tahlilin ekolojik olmasını tercih ederler. Ekoloji, organizmaların, yani canlı varlıkların tabii muhit ile münasebetlerini inceler. (4)

Ekolojik metoda göre coğrafi tahlil şu şekilde olur. Bir insan cemiyeti için tabii muhit temel olarak kabul edilir. Gaye insan cemiyeti ile tabii muhit arasındaki bağları belirtmektir; Başka bir ifade ile coğrafya, insanların herhangi bir bölgenin tabii manzumesine ne şekilde intibak ettiğini, Kültürel manzara ile tabii manzara arasındaki münasebeti ve uygunluğu ortaya koymaktır.

Şu kadar var ki bütün canlılar tabii muhite pasif olarak uyduğu halde insan cemiyeti aktif olarak uyar. İnsanlar cihazlandığı nisbette tabii muhite intibak şekli de başkalaşır. Buna göre beşerî âlem değistikçe beşerî ekolojinin mahiyeti de değişir.

Muhite Uyma ve İntibak (5)

İnsanlar bir bölgeye girer girmez bu yeni coğrafi çevreye uymaya başlar. Eski yaşadıkları muhitte geliştirmiş oldukları dil, teknik, din ve âdet gibi şeyleri de beraberlerinde getirirler. Bu eski şeylerin bir çoğu yeni muhite uymaz, neticede değişiklikler başlar; bir kültür muvazenesine erişinceye kadar devam eder. Bir iki nesil sonra memleket manzaraları tamamiyle değişik bir hal alır. Maddî değişikliklere ilâveten iktisadî, siyasî ve diğer sosyal müesseselerden müteşekkil bir mânevî iklim vücut bulur ki beraberce yeni bir «sosyal muhit» meydana gelir.

İlk zamanlardan bu güne, insanlar fizikî muhiti pekaz değiştirebilmişlerdir. Tabiatın esas olaylarını ise hiç değiştirememişlerdir. Bununla

(4) White and Rennes, Human Geography New York 1948

(5) Uyma ve intibak mefhumları için tabii veya sosyal muhit farkı gözetmeden «Adjustment» tabiri kullanılmaktadır.

beraber ilim ve teknolojide, siyasî ve içtimaî teşkilâta tabii muhitten istifadedeki usullerde büyük değişiklikler olmuştur.

Siyasî İntibak

Sosyal muhitin, tabii muhite intibakında siyasî ve iktisadî faaliyetlerin büyük rolü vardır. Diğer sosyal hâdiselerden farklı olarak bu olayların yer yüzü ile daha yakından bağlantıları vardır.

Siyaset topluluğun sevk ve idaresine, iktisat tabii muhitten istifadeye, mal ve hizmetlerin mübadelesine ait faaliyetlerdir. Tabii muhite intibak hususunda her iki faaliyette sıkı bir işbirliğine lüzum vardır.

İnsan cemiyetleri mahallî ve millî hükûmetler ve milletlerarası anlaşmalar şeklinde siyasî intibaklar gösterir. Yer yüzünün siyasî üniteleri büyüklük ve şekil bakımından çeşitli tipler gösterir. Bu üniteler kısmen veya tamamen insanlar tarafından hudutlandırılmış olmakla beraber yine de coğrafi bir değer taşır.

İktisadî İntibak

Cemiyetlerin iktisadî intibakı iş üniteleri şeklinde kendini gösterir. Umumiyetle iktisadî işler dört tipe ayrılır: Birincisi çıkarma işleri, yani extractive endüstrilerdir (Balıkçılık, avcılık, mâdencilik vs.), Bu usulde insan tabiatten malları doğrudan doğruya temin eder; İkinci tip yetistirme işleri, yani genetik endüstrilerdir (nebat ve hayvan yetistirme vs.) Üçüncüsü imalat işleri, yani fabricative endüstrilerdir (meselâ mâden izabesi, dokuma vs.); Dördüncüsü de ticaret işleri, yani commercial endüstrilerdir (nakliye, depolama, finansman vs.). Bu son faaliyetlerin gayesi diğer endüstri çeşitlerine zaman ve yer faydaları ilâve etmektir.

Yer yüzünün tabiat ve kültür manzaralarını, yani coğrafi manzaralarını incelerken siyasî ve iktisadî faaliyetlerle beraber diğer sosyal faaliyetlerin, yani nüfus dağılışı, topluluk şekilleri, giyinme, besleme ve sair yaşayış âdetlerinin de göz önünde bulunması gerekir. Bununla beraber bu faaliyetlerin bir kısmında tabii muhit tesirlerinin talî derecede kalması da mümkündür.

Coğrafi Manzara

Coğrafi noktai nazardan bir cemiyetin müessese ve faaliyetleri kültürel manzaranın bizatihî unsurları değildir. Bunlar, insanlar tarafından bir bölgeye intibak maksadiyle meydana getirilmiş dış vasita şekilleridir. Şu halde insan cemiyeti esas varlığını bulabilmek ve onu devam ettirebilmek için oturduğu bölgeye uymak, intibak etmek mecburiyetindedir.

Coğrafi intibakın tekâmülü ile kültürel manzara meydana gelir. Bu kültürel manzara zaten var olan tabii manzara üzerine kurulur. Coğrafyacıya göre, bir cemiyetin anlaşılması, bu cemiyetin kültür yapısı ve davranışı hakkında bir fikir edinmek o cemiyetin işgal ettiği saha; kullandığı tabii kaynaklar temeli üzerinde tetkik edilmek suretiyle mümkün olur.

Tabii ve Beşerî Coğrafya

Verdiğimiz izahlardan anlaşıldığı üzere fizikî ve beşerî coğrafya ikiliği sunî bir ayrılıktır. İnsan yer yüzünün her köşesiyle ilgilidir. Hiç bir kimse bugün tabii muhite bağılıktan kurtulmuş değildir. Yer yüzünü tasvire insandan veya tabiattan başlamak aynı neticeye varır. (6)

İnsan zihni, yer yüzü gibi bir çok realitelerden müteşekkil bir bütünü kavramakta güçlük çeker; Tabii ve beşerî ilimlerin mahiyet farkının tesiri altındadır. Kıtalar, mıntakalar ve iklimlerin yarattığı düşünce silsilesi nüfus, ırk ve kültürün yarattığı düşünce silsilesinden farklı mahiyettedir.

İnsanı ön plâna alarak yer yüzünü tasvire başlarsak ilk konu insan sayısı ve insan dağılışıdır. Dünya nüfus hartası dünyanın halini, geçmişini ve geleceğini hulâsa eden global bir görüş kazandırır. Nüfus hartası esas alınmak suretiyle iklim, arazi, tabii kaynaklar, siyasî ve iktisadî münasebetler hakkında geniş bilgilere varılır.

İnsan kalabalığı, insan gücü her yerde aynı değerde değildir. Teknoloji ve kültür insanların siyasî ve iktisadî kudretinde bir ölçü sayılır. Yer yüzünü tasvirde insanı başlangıç noktası almaktaki güçlük de bundan ileri gelmektedir.

(6) Bakınız; B. Jones, Siyasî Dünya Görüşleri, Çeviren, Behiç Hazar S. B. F. Dergisi Cilt, 10, Sayı 4, 1955.